

Grzegorz Forys

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

KULTUROWE ASPEKTY AKTYWNOŚCI PROTESTACYJNEJ ROLNIKÓW W POLSCE

Artykuł przedstawia analizę jakościową protestów rolniczych w Polsce w latach 1989–2014. Analiza ta odnosi się do tych cech protestów, które manifestowały się w sferze kulturowej. Przyjęta dla prowadzonych rozważań perspektywa teoretyczna zogniskowana jest przede wszystkim wokół teorii nowych ruchów społecznych, a w szczególności teorii ramifikacji znaczeń. Zarówno w jej wersji podstawowej, zaproponowanej przez Davida A. Snowa i Roberta D. Benforda, jak również przez późniejszych autorów, którzy rozwijali ten nurt teoretyczny w badaniach nad rolniczymi ruchami społecznymi, jak i nad obszarami wiejskimi. Eksplorację przeprowadzono na podstawie materiału empirycznego zgromadzonego metodą analizy wydarzeń protestacyjnych. W jej rezultacie sformułowano następujące wnioski: po pierwsze, rolnicy w trakcie swoich działań kontestacyjnych odwoływali się do trzech ram podstawowych (narodowej, religijnej i chłopskiej); po drugie, element uzupełniający stanowiły tu ramy znaczeniowe wypracowywane na podstawie relacji protestujących z otoczeniem instytucjonalnym, społecznym i ekonomicznym; po trzecie, dynamika zmian ram znaczeniowych ukierunkowana była na eliminowanie przez kontestatorów w kolejnych okresach tych ram, które nawiązywały do wymiaru religijno-patriotycznego oraz etosu chłopskiego; po czwarte, ciągłość historyczną zachowała podstawowa rama interpretacyjna nawiązująca do symboliki narodowej, jak również coraz większą rolę odgrywać zaczęły ramy nawiązujące do aktualnego położenia tej kategorii społecznej; po piąte, na tej podstawie możliwe jest stwierdzenie, że dynamika ram znaczeniowych, którymi posługiwali i posługują się rolnicy, stanowi w dużym stopniu odzwierciedlenie zmian świadomościowych i ekonomicznych, które dotyczą tę kategorię społeczną.

Główne pojęcia: protest społeczny; rama podstawowa; ruch społeczny; rolnicy.

Ramy teoretyczne służące analizie aktywności protestacyjnej rolników były najczęściej konstruowane na podstawie dorobku klasycznych już dziś teorii chłopskich ruchów społecznych (por. np. Stinchcombe 1961; Moore 1966; Wolf 1973; Migdal 1974; Paige 1975; Scott 1976, 1990; Halamska 1988; Goralach 1989; Chrobak 2008) lub odwoływały się, zdecydowanie rzadziej, do ogólnych teorii ruchów społecznych (Ekiert i Kubik 1999; Kolasa-Nowak

2001; Foryś 2008). Ukonstytuowało to pewien stały zbiór kwestii branż pod uwagę przez badaczy aktywności kontestacyjnej tej kategorii społecznej. Należą do nich: aspekt genetyczny ruchów chłopskich, strukturalne uwarunkowania działań kontestacyjnych chłopstwa, związane ze stopniem jego zorganizowania oraz polityczne skutki działalności kontestacyjnej chłopów (Gorlach 2004: 185). Uznając wskazany tu dorobek za istotny w analizie potencjału protestacyjnego chłopstwa czy, współcześnie, rolników, pozwalający w możliwie szeroki i wieloaspektowy sposób wyjaśniać powody, przebieg i skutki ich działań zbiorowych, pragnę skupić się na analizie kulturowych aspektów działań protestacyjnych rolników w Polsce po roku 1989. Wywód będzie się koncentrował wokół odpowiedzi na pytanie o to, jaka była treść i dynamika zmian ram znaczeniowych używanych przez rolników w trakcie podejmowanych przez nich protestów?

Wydaje się, że główną rolę w ich kształtowaniu odgrywał zbiór czynników dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, jak sądzę, dla rolników istotną rolę w tworzeniu ram interpretacyjnych odgrywały etos chłopski oraz symbolika narodowo-religijna, które stanowiły treść tak zwanych ram podstawowych (*master frames*). Były to elementy związane z kulturą chłopską, polskością i katolicyzmem. Po drugie, zewnętrznymi czynnikami determinującymi ramy znaczeniowe, do których odwoływali się rolnicy, były zmiany dokonujące się w otoczeniu rolnictwa. Znalazły one odzwierciedlenie w „repertuarze interpretacji” wykorzystywanym przez rolników w przedstawianiu ich własnej sytuacji. W konsekwencji, w długim okresie, mieliśmy do czynienia z odciskaniem coraz silniejszego piętna na podstawowej ramie znaczeniowej przez czynniki określające bieżące położenie ekonomiczne i społeczne rolników.

Tak postawiony problem oznacza, że po pierwsze, z pola zainteresowań znikną wiele, ciekawych skądinąd, charakterystyk działań protestacyjnych tej kategorii społecznej (np. liczba protestów, natężenie i siła protestów, żądania, adresaci żądań), w konsekwencji, po drugie, znaczna część przywołanego tu dorobku teoretycznego nie znajdzie zastosowania w wyjaśnianiu tego konkretnego, kulturowego, aspektu protestów rolniczych. Użyteczne pozostaną natomiast niektóre tylko wersje ogólnych teorii ruchów społecznych, zwłaszcza te współczesne, do których zaliczyć można grupę koncepcji, które wychodzą poza tradycyjne ujęcia teoretyczne ruchów społecznych lub próbują je twórczo łączyć. Mam tutaj na myśli zwłaszcza teorię ramifikacji znaczeń (używane jest też określenie ramowania znaczeń – Goffman 1974; Snow i Benford 1992), która mieści się w tak zwanym nurcie interpretatywnym ogólnych teorii ruchów społecznych (Gliński 1996: 117–118) oraz teorię nowych ruchów społecznych. Ten właśnie wybór koncepcji teoretycznych przybliżył nas do podejścia kulturowego, które współcześnie wydaje się dominującym w analizach działań zbiorowych i ruchów społecznych. Teorie te odzwierciedlają również dwojaki spojrzenie

na związku pomiędzy działaniem zbiorowym a kulturą. Pierwsze z nich, związane właśnie z teorią ramifikacji znaczeń, wskazuje przede wszystkim na związki pomiędzy zbiorową mobilizacją a znaczeniami, jakie zbiorowi aktorzy przypisują swoim doświadczeniom. Druga grupa teorii odwołuje się do wartości, jakimi kierują się aktorzy zbiorowi, i określa, jak dalece są one w stanie sprawić, że niezaangażowane w działania zbiorowe grupy społeczne będą się utożsamiały z tymi wartościami, a co za tym idzie – włączać się w działania zbiorowe. Obie grupy teorii stanowią tu ramy teoretyczne analizy kulturowego wymiaru protestów rolniczych w Polsce.

Materiał empiryczny będący przedmiotem rozważań w tym artykule gromadzony był metodą analizy wydarzeń protestacyjnych (*protest event analysis*), która została zapoczątkowana przez Charlesa Tilly'ego (1995) i jego współpracowników w badaniach nad protestami i ruchami społecznymi. Źródłem danych były „Rzeczpospolita”, „Gazeta Wyborcza” oraz źródła internetowe, w tym relacje Polskiej Agencji Prasowej¹.

Ramy teoretyczne kulturowego wymiaru działań zbiorowych rolników

Zanim zapoznamy się z założeniami wymienionych wyżej teorii warto kilka uwag poświęcić bardziej ogólnej tendencji, która jest współcześnie obecna w badaniach i rozważaniach teoretycznych na temat ruchów społecznych, a którą określa się mianem perspektywy kulturowej lub zwrotu konstruktywistycznego. Określenie to opisuje zmianę, jaka nastąpiła w podejściu badawczym do ruchów społecznych i szerzej działań zbiorowych, wprowadzającą nowy zbiór czynników, które powinno się uwzględniać w ich analizach. Pragnę jednak zaznaczyć, że choć wykorzystuję wspomnianą perspektywę do charakterystyki i wyjaśnienia zbiorowych działań kontestacyjnych, to ich uczestnicy nie mieli motywacji o charakterze kulturowym, nie dążyli do osiągnięcia wartości mniej czy bardziej uniwersalnych, ale przede wszystkim do zaspokojenia potrzeb materialnych. Wartości te były obecne jako skuteczne narzędzie mobilizacji uczestników protestów, potencjalnych zwolenników i w konsekwencji ich integracji w celu realizacji konkretnych interesów ekonomicznych.

¹ Charakterystyka kulturowego wymiaru protestów rolniczych w okresie pierwszej fali (1989–1993) była możliwa dzięki udostępnieniu bazy danych przez Grzegorza Ekierta (Harvard University) i Jana Kubika (Rutgers University). Na tej podstawie wyselekcjonowano protesty rolnicze i przeprowadzono ich charakterystykę. W tym miejscu pragnę obu Autorom podziękować za stworzenie mi takiej możliwości. Obaj badacze korzystali wówczas z większej liczby źródeł prasowych, a gromadzone dane dotyczyły aktywności protestacyjnej wszystkich grup społecznych.

Myślenie o kulturze jako czynniku determinującym działanie zbiorowe jest żywe na gruncie teorii ruchów społecznych, ale możliwe jest również do zastosowania w odniesieniu do działań kontestacyjnych. Intensyfikacja dyskusji na ten temat nastąpiła na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku, koncentrując się na dwóch wątkach. Pierwszy podejmował kwestię roli ideologii w motywowaniu działań zbiorowych, i już w tym okresie miał status rozważań klasycznych, nawiązujących do badań prowadzonych jeszcze w latach sześćdziesiątych przez psychologów społecznych. Drugi zaś, będący efektem krytyki podejścia kładącego nacisk na rolę ideologii, próbował znaleźć odpowiedź na podobne pytanie dotyczące wartości. Podłożem tej krytyki było odrzucenie założenia, że uczestnicy konkretnego ruchu społecznego w sposób bezwzględny podzielają tę samą ideologię. Przyjęto założenie, że nie ideologia, ale wartości mogą stanowić podstawę mobilizacji jednostek. Jednak tu znów nie było zgody, czy podstawą działań zbiorowych był brak integracji społecznej, jak widziały to wczesne koncepcje ruchów społecznych, czy też proces reintegracji systemów wartości, o czym mówiła między innymi koncepcja Ronalda Ingleharta (1977, 1997).

W konsekwencji, również ten sposób myślenia podlegał modyfikacjom, które znów w inny sposób uwzględniały wpływ kultury i jej składników na działanie zbiorowe. Ann Swidler mówiąc, że „kultura wpływa na działanie nie tyle poprzez dostarczanie ostatecznych wartości, które je ukierunkowują, ile poprzez stworzenie repertuaru »narzędzi«: nawyków, umiejętności i stylów, na podstawie których ludzie konstruują »strategie działania«” (1986: 276) przekierowała i poszerzyła perspektywę postrzegania kultury jako czynnika determinującego ludzkie działanie zbiorowe. Jak zauważają Donatella Della Porta i Mario Diani, „takie podejście pozwala uwzględnić problemy, które pomija się w analizach wartości, jak choćby pytanie, dlaczego analogiczne systemy wartości w pewnych okolicznościach motywują do działania zbiorowego, a w innych nie” (2009: 81). Ten sposób myślenia wydaje się użyteczny, ponieważ w analizowanym tu problemie przyjmuję, nazwijmy to, „instrumentalną” perspektywę roli kultury w inspirowaniu mobilizacji zbiorowej. Dzięki niej możliwe będzie ukazanie tego, jak organizacje i protestujący wykorzystują wartości, zaufanie i ogólne trendy kulturowe do osiągnięcia korzyści.

Również w tym duchu widzi rolę kultury Sidney Tarrow sytuując ten rodzaj czynników w szerszym kontekście politycznym, w którym splatają się konflikt, w ramach określonego strukturą możliwości politycznych systemu politycznego, i kultura właśnie. Przy czym, dla potrzeb analizy działań zbiorowych traktuje on kulturę nie tyle jako system znaczeń, z którego korzystają jednostki do podtrzymywania swojego świata życia codziennego, ile jako podstawę społecznej i politycznej tożsamości, która decyduje o tym, jak ludzie sytuują się w szerszym kontekście spraw publicznych (Tarrow 1998: 117–118). Za tym kryją się

konkretne symbole, które mogą stać się podstawą mobilizacji, ale muszą spokreślić się z odpowiednim rezonansem ze strony otoczenia, w którym pozostają protestujący. Jest to możliwe, kiedy symbole te zostaną dopasowane do istniejących ram sporu. Warto dodać, że dla Tarrowsa wymiar kulturowy, symboliczny, nie sprowadza się do prostych przekazów informacji, czy wytworów materialnych, bądź werbalnych. Twierdzi on, że wymiar ten nabiera znaczenia dla działań protestacyjnych w szerszym kontekście konfliktu zawierającym w sobie pierwiastek strukturalny i polityczny.

Ważnym przedmiotem rozważań w ramach opisywanego tu podejścia jest, obok symboli, ideologii i wartości, tożsamość zbiorowa. Stanowi ona cechę organizacji ruchów społecznych, jak również jest budowana przez wspólne wartości, postawy i zachowania. W nawiązaniu do Alberto Melucciego (1989), Beth Schaefer Caniglia i JoAnn Carmin stwierdzają, że „tożsamość [...] może kształtować proces negocjowania znaczeń i sposób, w jaki członkowie wspólnie nadają sens ich otoczeniu fizycznemu, społecznemu i politycznemu” (2008: 104). W odniesieniu do analizowanych protestów rolniczych możliwe jest stwierdzenie, że wspólna tożsamość chłopska podzielana przez protestujących pozwalała im często przełamywać wzajemne różnice, dostrzegane na poziomie partykularnych wartości i ideologii. Widoczne to było zwłaszcza w przypadku „Samoobrony” i rolniczej „Solidarności”, w pierwszych latach transformacji.

Sądzę, że naszkicowane tu sposoby myślenia charakterystyczne dla perspektywy kulturowej w wystarczającym stopniu oddają istotę tego, co nazywamy zwrotem kulturowym czy też poznawczym, w teorii ruchów społecznych. W podsumowaniu tego wątku warto dodać, że pierwsze zwiastuny tego zwrotu miały miejsce w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, a zmaterializowały się w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Z punktu widzenia zaangażowanej tu w celach wyjaśniających teorii nowych ruchów społecznych miało to o tyle znaczenie, że zbiegło się ze wzmożoną aktywnością tychże ruchów. W tym okresie jeszcze nieidentyfikowanych przez badaczy ani w nowej perspektywie teoretycznej, ani jako nowe. Pojawiły się ruchy obywatelskie, które walczyły o prawa ofiar dyskryminacji społecznej, ruchy wyzwolenia kobiet kwestionujące tradycyjne wzorce kulturowe rodziny i dominującą rolę mężczyzn czy ruchy pacyfistyczne. Nie bez znaczenia były również protesty studenckie z końca lat sześćdziesiątych. Wszystkie te zdarzenia wzmacniały postulat uwzględnienia nowej perspektywy teoretycznej. Tym bardziej że na uwagę coraz wyraźniej zasługiwały dwa fakty: pierwszy, to zapoczątkowanie procesu odchodzenia społeczeństw zachodnich od tradycyjnych wartości materialnych w stronę wartości postmaterialistycznych; drugi, to wzmożony rozwój nowych ruchów społecznych, które miały być wyrazem społeczeństwa zwrotu kulturowego i w pewnym sensie jego uosobieniem.

Dalsze rozważania nad kontekstem teoretycznym dla omawianego tu problemu warto kontynuować formułując odpowiedź na pytanie, dlaczego teorie

nowych ruchów społecznych możemy uznać za właściwy kontekst analiz kulturowych aspektów działań zbiorowych? Jest to świadome odwrócenie kolejności prezentowania wątków teoretycznych właściwych do analizy kulturowego wymiaru działań zbiorowych, w stosunku do tej, która została zaproponowana powyżej, ale zabieg ten jest celowy. Jego celowość wynika z tego, że można uznać teorię nowych ruchów społecznych za koncepcję szerszą i ujmującą interesujący nas problem w sposób bardziej całościowy. Aby to zrozumieć należy wskazać choćby kilka faktów (bo na więcej brakuje tu miejsca), związanych z wyłanianiem się nowych ruchów społecznych i powstawaniem teorii wyjaśniających ich istotę.

Pierwszy z elementów, na który chciałbym zwrócić uwagę, to wspomniany zwrot kulturowy w szerokim sensie tego słowa, który znalazł swoje odzwierciedlenie w kształcie życia społeczno-kulturowego, jak również w teoretycznych ramach jego analizy. W wymiarze życia społecznego, politycznego i ekonomicznego mieliśmy do czynienia, mniej więcej od lat sześćdziesiątych XX wieku, z istotnymi powiązаныmi ze sobą zmianami, w każdym z tych obszarów. Jak wskazują della Porta i Diani, zachodnie społeczeństwa doświadczyły po II wojnie światowej trzech rodzajów transformacji: „w sferze ekonomicznej, w odniesieniu do roli państwa i w sferze kulturowej” (2009: 39). Zmiany te miały istotny wpływ na aktywność ruchów społecznych, jak również na sposób ich analizy. Zakres tych zmian nie jest możliwy do szczegółowego omówienia w tym miejscu, ale kilka z nich warto za wspomnianymi autorami wymienić (41 i nast.). Po pierwsze, w wymiarze ekonomicznym, zmianie podlegał sposób organizacji pracy w przemyśle, co skutkowało osłabieniem klasowego zaplecza dla konfliktu społecznego w społeczeństwie przemysłowym. Intensywnie zaczęły się rozwijać pozaprzemysłowe sektory gospodarki, kosztem przemysłu, co w konsekwencji zmieniło strukturę społeczną społeczeństw zachodnich i stało się zarzewiem powstania klasy średniej. Podobnie istotnym zjawiskiem było wejście kobiet na rynek pracy. W rezultacie wzrost zróżnicowania społecznego związany z pojawieniem się nowych kategorii społeczno-zawodowych oraz kurczeniem się klasy robotniczej zmienił kształt struktury klasowej, a co za tym idzie – ograniczył zaplecze klasowe dla ruchów społecznych.

Po drugie, w wymiarze politycznym mogliśmy obserwować proces prowadzący do wzrostu znaczenia państwa narodowego, czemu sprzyjał demokratyczny system polityczny i właściwy mu system partyjny oparty na rywalizacji ugrupowań politycznych o głosy wyborców. Nieustanna konkurencja polityczna sprzyjała podnoszeniu przez państwo coraz to nowych kwestii do rangi istotnych problemów politycznych, którymi to właśnie państwo skłonne było się zająć. Apogeum tego procesu doprowadziło do uformowania się państwa opiekuńczego. Stało się ono jednocześnie obiektem działań zbiorowych podejmowanych przez coraz liczniejsze grono aktorów społecznych. Swego rodzaju punktem

zwrotnym dla roli współczesnego państwa było uruchomienie procesów globalizacyjnych, które doprowadziły do ograniczenia jego znaczenia wobec procesów ekonomicznych, społecznych i politycznych. Jednocześnie „procesy globalizacyjne osłabiły potencjał aktorów politycznych do skutecznej mediacji między różnymi grupami interesu” (della Porta i Diani 2009: 52).

Po trzecie, w efekcie zarysowanych tu procesów doszło do pojawienia się coraz większej liczby konfliktów, które nie pokrywały się z tradycyjnym podziałem na sferę prywatną i publiczną. Jednocześnie przestał mieć znaczenie charakterystyczny dla społeczeństwa przemysłowego konflikt pomiędzy kapitałem i pracą. Jego główna oś uległa przemieszczeniu w stronę wymiaru kulturowego. Zasadnicze dla społeczeństwa ponowoczesnego konflikty rozgrywały się więc wokół wartości niematerialistycznych, czy jakby powiedział Alain Touraine, wokół kontroli nad głównymi wzorcami kulturowymi w społeczeństwie (Touraine 1995).

Zarysowany tu jedynie splot tendencji obecnych w społeczeństwie ponowoczesnym doprowadził do powstania sprzyjających warunków do zaistnienia tak zwanych nowych ruchów społecznych (Offe 2005). Początki ich obecności były związane ze wzrostem aktywności ruchów studenckich w świecie zachodnim w latach sześćdziesiątych XX wieku. Na ten okres przypada również pojawienie się wspomnianych ruchów ekologicznych, pacyfistycznych czy feministycznych. Podsumowując, wyłonienie się nowych ruchów społecznych było efektem znaczących zmian, przede wszystkim w strukturze społecznej (upadek klasy robotniczej i wzrost znaczenia klasy średniej), ale również pokłosiem wzrostu interwencjonizmu państwowego i pojawieniem się kryzysu państwa opiekuńczego. Określiło to optykę zainteresowania nowych ruchów społecznych, które skierowały swoją aktywność w stronę zagadnień związanych z systemem aksjologicznym i wartościami o charakterze uniwersalnym, czy jak nazwał je Inglehart, wartościami postmaterialistycznymi (1997). Nie była to jedyna, ale jak się wydaje najważniejsza, nowość, którą zaoferowały nowe ruchy społeczne, w porównaniu z tak zwanymi, używając terminologii Clausa Offego, starymi ruchami społecznymi.

Drugi zbiór elementów, wiąże się z pytaniem, co oznaczają powyższe konstatacje dla rozważanego tu kulturowego wymiaru protestów rolniczych w Polsce. W pierwszym oglądzie ten rodzaj aktywności wydaje się nie posiadać związków z nowymi ruchami społecznymi. Gdy przyjrzymy się jednak teorii nowych ruchów społecznych z perspektywy okazuje się, że niesie ona pewien potencjał wyjaśniający tego typu działania. Argumentów dostarczają, między innymi, rozważania Stevena M. Buechlera (2008), który opisując nowe wyzwania, przed jakimi stoi ogólna teoria ruchów społecznych, zwraca uwagę na zbiór kwestii pomijanych przez niektóre ich wersje (w tym przypadku chodzi o teorię mobilizacji zasobów), a są artykułowane przez teorie nowych ruchów społecznych.

Moim zdaniem do grona tych kwestii, związanych właśnie z działaniami protestacyjnymi w ogóle, w tym także rolniczymi, należą: rola ideologii w mobilizacji działań zbiorowych; istnienie wspólnoty jako elementu zastępującego formalną organizację, która pomaga w skutecznej mobilizacji; kwestia posiadanych przez jednostki pragnień pozwalających na mobilizację do działania oraz, przede wszystkim, tworzenie się tożsamości zbiorowej zajmującej „centralne miejsce w pracach mieszczących się w paradygmacie nowych ruchów społecznych” (Buechler 2008: 55) i idąc dalej, wprowadzanie kultury w obszar analizy działań zbiorowych, której elementem są wymienione tu pragnienia i ideologia. Te ostatnie są też, jak mówi Buechler, elementami „kulturowego procesu ramifikacji i nadawania znaczeń” (tamże, s. 58).

Widzimy zatem, że teorie nowych ruchów społecznych stają się użyteczne nie tylko do analizy wybranego rodzaju działania zbiorowego, jakim jest ruch społeczny, ale również do działań zbiorowych o charakterze kontestacyjnym. Stanowią swego rodzaju odpowiedź, jakie elementy tego działania mogą i powinny być brane pod uwagę, rozszerzają i uzupełniają spojrzenie na działania kontestacyjne. Szczególną rolę w odniesieniu do zbiorowych działań kontestacyjnych rolników odgrywa teoria ramifikacji znaczeń, która jest jednym z wariantów teorii nowych ruchów społecznych².

Teoria ramifikacji znaczeń mieści się w tak zwanym nurcie interpretatywnym teorii nowych ruchów społecznych (Gliński 1996: 117) i została zbudowana na Goffmanowskim pojęciu ramy interpretacyjnej (Goffman 2010). Jej związek z podejściem kulturowym wyraża się przede wszystkim poprzez wartości, do jakich odwołują się działający, i to one są tu elementem dynamizującym działanie zbiorowe. W mniejszym stopniu związek ten dotyczy ideologii, która również może być źródłem tworzenia ram znaczeniowych. Do analizy działań zbiorowych ten sposób myślenia został zaadaptowany przez Snowa i Benforda, którzy definiują ramę, jako „schemat interpretacyjny upraszczający i kondensujący »świat na zewnątrz« dzięki selektywnemu wskazywaniu i kodowaniu przedmiotów, sytuacji, wydarzeń, doświadczeń, sekwencji działań pochodzących z czyjś obecny lub dawny otoczenia” (1992: 137). Odwoływanie się jednostek do ram znaczeniowych pozwala im zrozumieć świat, przewidzieć, co może się zdarzyć oraz nadawać sens otaczającej rzeczywistości. Della Porta i Diani proces ramifikacji nazywają „produkcją symboliczną”, która przypisuje zdarzeniom, zachowaniom czy też jednostkom i grupom określone znaczenia

² Interesujących rozważań na temat przydatności teorii ruchów społecznych, w tym teorii nowych ruchów społecznych oraz analizy ramowej, dla badania obszarów wiejskich dostarcza Patrick Mooney. Wskazuje między innymi, że podobnie jak obszary miejskie wieś generuje nowe ruchy społeczne, które są jednak nieco odmienne od tych miejskich. Wynika to z faktu, że koncentrują się one głównie na sprawach wiejskiego życia codziennego. Niemniej jednak takie zastosowanie tych teorii jest uzasadnione (Mooney 2000: 35–56).

zwiększając motywację do działania (2009: 82). Snow i Benford wyróżniają (1988) trzy etapy tego procesu: diagnostyczny, prognostyczny i motywacyjny.

W ramach diagnozy aktorzy społeczni, którzy uczestniczą w działaniu o charakterze konfliktowym, przekształcają zjawisko będące w polu ich zainteresowania w problem społeczny, czyli coś co jest przedmiotem uwagi opinii publicznej i jako problem społeczny jest przez tę opinię postrzegany. Ponadto w ramach ramifikacji diagnostycznej dokonuje się nie tylko identyfikacja problemu, ale również dochodzi do wskazania z jednej strony tych, którzy są odpowiedzialni za jego powstanie, w sensie ponoszenia winy, oraz z drugiej strony, dochodzi do określenia aktorów, którzy są uprawnieni do wyrażania opinii na temat danego problemu społecznego. W całym okresie po 1989 roku, aż do współczesności, protestujący rolnicy w wymiarze diagnostycznym kierowali swoją uwagę w stronę państwa, chociaż jednocześnie przejawiali wobec niego nieufność. Na poziomie identyfikacji diagnozowali problem przede wszystkim jako ekonomiczny, uderzający w podstawy ich egzystencji lub bezpieczeństwo narodu. Natomiast winnym tego stanu rzeczy zawsze na poziomie najogólniejszym było państwo, a na poziomie partykularnym – elity nim rządzące. Wskaźnikami tego stanu rzeczy były żądania rolników (zdecydowanie przeważały ekonomiczne), jak również adresaci tych żądań (zdecydowanie najczęściej państwo i jego instytucje)³.

Z kolei ramifikacja prognostyczna ma na celu wskazanie sposobu rozwiązania problemu społecznego. Pełni on rolę celu, który im bardziej jest uniwersalny i sformułowany w kategoriach ogólnych, tym więcej osób będzie mogło się z nim identyfikować. W ramach tego procesu dochodzi również do wypracowania strategii i taktyki działania w stosunku do istniejącego problemu społecznego, przeciwnika, jak również potencjalnych zwolenników. W aspekcie prognostycznym protestujący zwykle dążyli do uogólnienia problemów rolnictwa i ich powiązania z problemami innych kategorii społecznych, jak również wpisania w negatywne skutki transformacji ekonomicznej, której byli, we własnym mniemaniu, głównymi ofiarami. Sposobem dochodzenia do rozwiązania problemu miały być właśnie protesty prowadzone według wypracowanego, własnego repertuaru form protestów, do których należały: blokowanie dróg, okupacja budynków publicznych i wysypywanie importowanego zboża. Natomiast nawiązanie do różnych ram podstawowych (narodowej, religijnej, chłopskiej) miało na celu skuteczną mobilizację własnego środowiska i szerszej opinii publicznej.

Wreszcie ramifikacja motywacyjna, która najkrócej rzecz ujmując, ma za zadanie dostarczać powodów do działania. Zauważalny jest w niej element odniesienia do innych grup społecznych niż grupa bezpośrednio zaangażowana w konflikt. W związku z tym ramy interpretacyjne muszą w pewnym sensie

³ Szerzej na temat ilościowych charakterystyk protestów rolniczych w: Foryś 2008.

zachować równowagę pomiędzy dostatecznym poziomem ogólności, który pozwoli pozyskać możliwie najwięcej zwolenników, a konkretnym empirycznym charakterem, tak aby potencjalni uczestnicy czy zwolennicy działań kontestacyjnych widzieli jej związek z życiem codziennym. W praktyce oznaczało to dążenie do wpisania, przynajmniej w latach dziewięćdziesiątych, protestów rolniczych w ogólniejszy proces transformacji, która dotykała swoimi negatywnymi skutkami wszystkie grupy społeczne. W XXI wieku rolę szerszego kontekstu pełniły najpierw obawy związane z członkostwem Polski w UE, a później rozbudzanie obaw przed wykupem polskiej ziemi i brakiem konkurencyjności wobec rolnictwa i gospodarek zachodnioeuropejskich.

W całej teorii ramifikacji znaczeń istotne miejsce zajmują również ramy główne, określane też mianem podstawowych (*master frame*), które stanowią najszerszy kontekst dla opisanych wyżej szczegółowych procesów ramifikacji. Ruchy społeczne czy uczestnicy działań zbiorowych o innym charakterze starają się budować własne ramy znaczeniowe, ale nie powstają one w oderwaniu od dominujących w danym okresie historycznym głównych ram znaczeniowych danego społeczeństwa. Podobnie było we wszystkich analizowanych tu okresach (1989–1993; 1997–2001 i od 2004) rolniczych działań kontestacyjnych, kiedy podstawowa rama znaczeniowa stanowiła punkt odniesienia dla protestujących rolników, ale jednocześnie podlegała swoistej ewolucji.

Opisawszy zasadnicze elementy teorii ramifikacji znaczeń należy, jak sądzę, zdynamizować cały układ tak, aby ukazać związek pomiędzy procesem ramifikacji a mobilizacją społeczną. Benford, Snow i inni autorzy (Snow i in. 1986) za podstawowe zjawiska dynamizujące procesy ramifikacji i mobilizacji uznają „dostosowania ram” (*frame alignment*), które może się dokonywać poprzez „łączenia ram” (*frame bridging*) i „rozszerzenie ram” (*frame extension*).

Możliwe jest stwierdzenie, że proces dostosowania ram jest przejawem swoistej interakcji w sferze kulturowej pomiędzy uczestnikami ruchu społecznego czy innego działania zbiorowego a szerszą populacją. Z punktu widzenia kontestatorów jest to proces decydujący o ich sukcesie mobilizacyjnym. Nie będzie on możliwy, jeśli nie dojdzie do harmonizacji pomiędzy zbudowanymi przez nich ramami znaczeniowymi a elementami kulturowymi tej części społeczeństwa, do której ów przekaz jest skierowany. Z kolei formą dostosowania ram jest proces ich łączenia. Występuje on wówczas, gdy „opisy symboliczne tworzone przez działaczy ruchów uwzględniają obecne w społeczeństwie interpretacje rzeczywistości” (della Porta i Diani 2009: 90). Natomiast rozszerzenie ram jest przeniesieniem na bardziej ogólny poziom problemów podnoszonych przez uczestników ruchu bądź innego działania zbiorowego.

Jak widać, proces dostosowania ram jest mocno zakorzeniony w tradycji i szerzej w kulturze danego społeczeństwa. Należy jednak mieć na uwadze, że jest on uruchamiany przez świadomych uczestników działań zbiorowych i ma

charakter racjonalny. Dlatego też wybór elementów kulturowych w procesie dostosowania ram jest instrumentalny, często wybiórczy, i równie dobrze może obejmować elementy należące do kultury i dziedzictwa całego społeczeństwa, jak i konkretnych grup społecznych. Sposób myślenia o procesach ramifikacji, jak również dostosowania ram znaczeniowych, który wskazywałby na ich racjonalny charakter, proponują Patrick Mooney i Scott A. Hunt (2008). W swojej analizie mobilizacji agrarnej w Stanach Zjednoczonych odwołują się do zarysowanej tu koncepcji Snowa i Benforda oraz uzupełniają ją o koncepcję „repertuaru działań zbiorowych” Charlesa Tilly’ego (1978). W efekcie tego zabiegu formułują pojęcie „repertuaru interpretacji”, który jest zasobem „dostępnych aktorom ruchu społecznego sposobów akcentowania, atrybucji i artykulacji” (Mooney i Hunt 2008: 138). Jak twierdzą wspomniani autorzy, rozszerza to perspektywę ramową i pozwala włączyć w zakres analizy nie tylko wartości, którymi kierują się uczestnicy działań zbiorowych, ale również ideologię, do której się odwołują i jednocześnie uwzględnić perspektywę długookresową.

Zarysowana w tej części artykułu warstwa teoretyczna stanowi z jednej strony rezerwar pojęć i schematów, które będą zastosowane do opisu i wyjaśnienia rolniczych działań kontestacyjnych w Polsce. Z drugiej strony ma ona ukazać pewien wąski nurt myślenia na temat działań zbiorowych, który wpisuje się w szerszą, kulturową perspektywę postrzegania życia społecznego. Dlatego swoje miejsce znalazła tu krótka prezentacja głównych składników myślenia związanych z szeroko rozumianym zwrotem kulturowym, w który, jak sądzę, wpisują się nowe ruchy społeczne oraz teorie je opisujące. Teoria ramifikacji znaczeń jest jedną z nich, a jej potencjał wyjaśniający dla analizy kulturowego aspektu zachowań zbiorowych, w tym działań kontestacyjnych, wydaje się największy. Z tego powodu będzie ona stanowiła podstawową ramę analityczną charakterystyki kulturowego wymiaru tych działań.

Działania kontestacyjne rolników w perspektywie kulturowej

Działania kontestacyjne rolników rozgrywały się, szczególnie w latach dziewięćdziesiątych i na początku XXI wieku, w zmieniającej się rzeczywistości społecznej, ekonomicznej i politycznej. Ta zmienność odgrywała szczególną rolę w pierwszym okresie transformacji systemowej w Polsce. Nie ma w tym artykule ani potrzeby ani miejsca nawet na ogólną charakterystykę tych zmian w każdym z wyróżnionych tu wymiarów. Oczywiście każdy z nich miał znaczenie dla przebiegu działań kontestacyjnych rolników i stanowił ich kontekst. Warto jednak zwrócić uwagę na dwa czynniki, pierwszy to proces demokratyzacji, który otworzył strukturę możliwości politycznych dla działań tego rodzaju. Drugi, to równie daleko idące zmiany ekonomiczne, które ze względu na swoją

głębokość i zakres miały charakter przymusowy, i usytuowały rolników w zupełnie nowych warunkach w porównaniu z tymi z okresu realnego socjalizmu. Kilka uwag chciałbym poświęcić właśnie tym zmianom ekonomicznym, ponieważ ich skutki były główną, jeśli nie jedyną, motywacją dla działań kontestacyjnych rolników. Z tego powodu powinny one mieć odzwierciedlenie między innymi w ich wymiarze kulturowym.

Pierwszy etap zmian przebiegał w latach 1988–1989 jeszcze w okresie poprzedzającym rozpad systemu realnego socjalizmu i był związany z wprowadzeniem w rolnictwie elementów wolnego rynku (Halamska, Lamarche i Maurel 2003: 13). Przyniosło to krótkotrwałą poprawę dochodów gospodarstw rolnych. Jednak już w roku 1990 nastąpiło radykalne załamanie gospodarki, w tym również sektora rolnego. Do roku 1992 zrealizowano terapię szokową w stosunku do całej gospodarki, w efekcie rolnictwo funkcjonowało już według zasad wolnorynkowych w czystej postaci (Woś 2000). W drugim okresie zmian (1993–1997) sektor rolny dochodził do nowej równowagi. Wszedł on w tym czasie w nowe otoczenie i po raz pierwszy od momentu transformacji uwidoczniły się w gospodarce rolnej pozytywne tendencje ekonomiczne. Trzeci okres reform w rolnictwie obejmował lata 1998–2001 naznaczone nowym kryzysem, w czasie którego realizowano tak zwany drugi Plan Balcerowicza. Uwidoczniły się znów negatywne tendencje, które znacząco obniżyły dochody gospodarstw rolnych i poziom nakładów inwestycyjnych ich właścicieli. Jednym z efektów tej sytuacji była swego rodzaju instytucjonalizacja niezadowolonych rolników, która przeniosła konflikt z ulicy na poziom instytucji państwa, czego efektem było przyjęcie „Paktu dla wsi”, który ostatecznie został jedynie niespełnioną obietnicą rządu. W czwartym okresie (2001–2004) nastąpiła ponowna stabilizacja i konsolidacja polskiego rolnictwa w sensie ekonomicznym. Mieliśmy wówczas do czynienia z intensyfikacją procesu dostosowania rolnictwa do wymogów Unii Europejskiej oraz kontynuacją pozytywnych, jak i negatywnych trendów, do których należały między innymi: proces dalszego zróżnicowania gospodarstw rolnych na te, które powiększały swój areal i wzmacniały pozycję ekonomiczną oraz najmniejsze, które zniknęły z rynku; a także stabilizacja dochodów właścicieli gospodarstw rolnych. Piąty okres, którego początek można utożsamiać z wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej, to czas stosunkowo szybkiej modernizacji polskiego rolnictwa i dalszej intensyfikacji produkcji rolnej.

Wyróżnienie pięciu okresów w procesie transformacji sektora rolnego nie jest bez związku z działaniami kontestacyjnymi rolników. Ich aktywność była w pewnym sensie odzwierciedleniem głównych problemów rolnictwa w każdym z nich. Uwidoczniło się to w sposób szczególny w pierwszej dekadzie zmian, kiedy to mieliśmy do czynienia z dwiema znaczącymi falami protestów rolniczych (1989–1993 i 1997–2001) (Foryś 2008). Obie były motywowane czynnikami ekonomicznymi związanymi z radykalnym pogorszeniem się sytuacji

ekonomicznej gospodarstw rolnych i spadkiem dochodów ich właścicieli. Obie fale przedzielone były okresem względnego zaniku aktywności protestacyjnej rolników, co wynikało z kompensacyjnej względem rolnictwa polityki koalicji rządowej SLD-PSL. Podobne zjawisko miało miejsce w okresie kolejnych rządów tej koalicji w latach 2001–2005. Z kolei od momentu wstąpienia Polski do Unii Europejskiej aktywność protestacyjna rolników nie przybrała nigdy skali masowych działań kontestacyjnych, które można by uznać za kolejną falę protestacyjną, co nie znaczy, że takich protestów rolniczych nie było. Pojawiały się, ale były motywowane zbiorem nieco innych czynników niż wskazane tu fale protestacyjne i miały zdecydowanie słabszy charakter.

Reasumując, możemy mówić tu o trzech zasadniczych okresach nasilenia akcji protestacyjnych rolników w Polsce. Pierwszy to lata 1989–1993, drugi 1997–2001, i trzeci po roku 2004. Należy jednak dodać, że dwa pierwsze miały charakter fal protestacyjnych i cechowały się zdecydowanie większą siłą i natężeniem akcji protestacyjnych niż wyróżniony tu ostatni okres. W dalszej części artykułu analiza kulturowych aspektów działań protestacyjnych rolników będzie prowadzona w odniesieniu do trzech wskazanych przedziałów czasowych. Jej struktura będzie z jednej strony podporządkowana chronologii, z drugiej zaś będzie przedstawiała proces formowania się ram znaczeniowych oraz dynamikę ich zmian.

Pierwsza fala protestów rolniczych w Polsce wpisywała się do pewnego stopnia w aktywność protestacyjną innych grup społecznych, chociaż należy stwierdzić, że dynamika protestów rolniczych po 1989 roku charakteryzowała się własnym rytmem, który był determinowany przez problemy, głównie ekonomiczne, właściwe tej kategorii społecznej (por. Foryś 2008). W procesie kształtowania ram znaczeniowych protestujący czerpali inspirację z trzech wymiarów. Pierwszy nawiązywał do tradycyjnych symboli kulturowych społeczeństwa polskiego i przejawiał się wykorzystywaniem przez protestujących symboli narodowych. Drugi odwoływał się do zbioru wartości związanych z etosem chłopskim, za spadkobierców którego uważali się protestujący. Trzeci wymiar był związany z doświadczeniami okresu transformacji i kształtował się pod wpływem bezpośrednich wydarzeń, w których uczestniczyli rolnicy.

Można uznać, że przedstawione tu źródła wykorzystywane w ramifikacji po części stanowiły o swego rodzaju zawartości dwóch ram podstawowych. Pierwsza z nich czerpała właśnie z symboli narodowych i religijnych oraz odwoływała się do przynależności rolników do wspólnoty narodowej. Miało to stanowić kontynuację sięgającej początków XX wieku walki chłopstwa o swoją podmiotowość, a jednocześnie potwierdzać znaczącą rolę tej kategorii społecznej w życiu narodu polskiego oraz jej pozycję jako pełnoprawnego elementu społeczeństwa. Zarówno w okresie pierwszej (1989–1993), jak i drugiej fali protestów (1997–2001) zawsze obecne były flagi narodowe i śpiewano hymn Polski.

Stanowiło to również wyraz przywiązania rolników do narodu, nadawało sprawom wsi i rolnictwa rangę problemów dotyczących całego społeczeństwa oraz stanowiło przykład powielający sposób działania charakterystyczny dla całego społeczeństwa z okresu jego walki z systemem realnego socjalizmu. Na początku lat dziewięćdziesiątych było to również wyrazem stosunkowo świeżej pamięci o tej walce. Przede wszystkim jednak zabiegi w sferze symbolicznej można uznać za udaną próbę dostosowania ram znaczeniowych (*frame alignment*) do ram interpretacyjnych szerszego, jeśli nie całego, społeczeństwa. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy była zbieżność metod protestacyjnych, po które sięgali rolnicy i inne grupy społeczne w początkowych latach transformacji. Rolnicy, podobnie jak klasa robotnicza, organizowali pogotowia strajkowe i strajki, którym towarzyszyło oflagowanie miejsc, w których odbywał się protest oraz śpiewanie pieśni narodowych i religijnych. Powielanie tego typu zachowania było z jednej strony motywowane wyuczonym wzorem postępowania zaczerpniętym z okresu realnego socjalizmu, który wówczas okazywał się skuteczny, z drugiej strony, w końcowej fazie pierwszej fali protestów i w trakcie drugiej fali, właśnie chęcią rozszerzenia ram znaczeniowych i upodobnienia ich do tych stosowanych przez inne kategorie społeczne. Rolnicy mieli wówczas, w swoim mniemaniu, stawać w jednym szeregu z innymi grupami społecznymi w walce o poprawę swojej niekorzystnej sytuacji materialnej spowodowanej transformacją ekonomiczną.

Innym bardziej znaczącym przejawem poszerzania ram znaczeniowych było sięganie po pieśni religijne i patriotyczne. Należy jednak zaznaczyć, że te religijne miały charakter marginalny w drugim okresie protestów (1997–2001), co świadczyło o pewnej korekcie ram znaczeniowych poczynionej przez protestujących. Odwołanie do symboliki religijnej i patriotycznej miało wyrażać przywiązanie rolników do tradycji narodowej i podkreślać znaczenie podejmowanych działań protestacyjnych, jak i zgłaszanych żądań. Jednocześnie wpisywało to protesty rolnicze w długą tradycję protestów w Polsce, wspólną całemu społeczeństwu. Wspomniana korekta ram znaczeniowych w trakcie drugiej fali kontestacji związana była z ograniczeniem obecności elementów religijnych używanych podczas protestów. Wynikało to, jak sądzę, z dwojakiego rodzaju przesłanek. Po pierwsze, w protestach w zdecydowanej większości uczestniczyli właściciele dużych gospodarstw rolnych, których można nazwać producentami rolnymi. Ten rodzaj symboliki nie był im oczywiście obcy, ale obce było im korzystanie z niej w takich sytuacjach, co mogło być powodowane ich słabszym przywiązaniem do etosu chłopskiego. Po drugie, w trakcie drugiej fali protestów rolniczych jedną z metod protestacyjnych było wysypywanie zboża, głównie z wagonów kolejowych, a tym samym jego niszczenie, co było przedmiotem krytyki ze strony hierarchów Kościoła katolickiego, i powodowało napięcie na linii protestujący – Kościół. Jednocześnie fakt niszczenia płodów rolnych był

wskaźnikiem wspomnianego dystansu protestujących wobec etosu chłopskiego.

Czerpanie z przedstawionego tu zbioru symboli miało na celu nawiązanie do treści kulturowych uznawanych przez całe społeczeństwo i poszerzenie ram znaczeniowych podejmowanych działań. W okresie pierwszej i drugiej fali protestów sytuowało to działania rolników w kontekście działań protestacyjnych innych grup społecznych. Powstała rama podstawowa łączyła się z ramami znaczeniowymi wszystkich innych protestujących grup społecznych i zyskiwała przychylność społeczeństwa. Konsekwencją tego było swego rodzaju wprowadzenie problemów rolnictwa na forum ogólnopolskie i uczynienie ich sprawą nie jednej kategorii społecznej, ale całego społeczeństwa.

Dość istotnie ten sposób postępowania zmienił się po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. W dalszym ciągu obecna była rama znaczeniowa nawiązująca do symboliki narodowej, właściwie stanowiła ona jedyną główną ramę interpretacyjną w tym okresie, ale jej użycie miało nieco inny charakter. Rolnicy nawiązując do barw narodowych, zawsze obecnych w trakcie ich akcji, przedstawiali siebie jako obrońców Polski czy też polskiej ziemi, ale jednocześnie występowali bardziej z pozycji kategorii społeczno-zawodowej silnie umocowanej w gospodarce wolnorynkowej, tak jak inne grupy przedsiębiorców. Stąd bliżej im było pod tym względem do rolników francuskich niż do tradycyjnego polskiego chłopa. Dlatego symbolika religijna czy też odwoływanie się do tradycyjnego etosu chłopskiego przestały być obecne w trakcie protestów rolniczych, jako ramy interpretacyjne, już mniej więcej od połowy pierwszej dekady XXI wieku.

Teoria ramifikacji znaczeń podkreśla, że tworzenie ram nie oznacza tylko włączania w nie symboli zaczerpniętych z tradycji kulturowej danego społeczeństwa, ale również tych symboli i wartości, które należą do danej grupy społecznej. Podobnie było w przypadku rolników, którzy stworzyli i posługiwali się drugą ramą podstawową nawiązującą do etosu chłopskiego, a w szczególności takich jego składników jak: ziemia, praca i wspólnota. Obok tych wartości obecne były też, nazwijmy to, materialne przejawy chłopskości. Należały do nich tradycyjne narzędzia pracy rolnika takie jak: kosy, cepy i sierpy. Z jednej strony miały one podkreślać chłopski charakter protestów, z drugiej zaś – obrazować nędzę i zacofanie polskiego rolnictwa, wskazywane w kontekście polityki rolnej państwa polskiego. Elementy te były obecne zwłaszcza w okresie pierwszej fali protestów rolniczych i z czasem zniknęły z grona rekwizytów, którymi posługiwali się protestujący.

Uczestnicy protestów odwoływali się również do historycznego znaczenia narzędzi pracy rolnika. Przykładem tego była obecność podczas niektórych akcji protestacyjnych kos przygotowanych do walki, na wzór tych z okresu kościuszkowskiego. Ich obecność miała charakter symboliczny w dwojakim sensie. Z jednej strony pokazywała determinację rolników w walce o swoje interesy,

z drugiej, wpisywała ich działania w wielowiekową tradycję walki chłopów w obronie ojczyzny i pokazywała ciągłość ruchu chłopskiego. Miało to podkreślać znaczenie problemów rolnictwa w oczach państwa i społeczeństwa. Warto tu powiedzieć, że stosowane rekwizyty miały mobilizować do uczestniczenia i popierania działań protestacyjnych nie tylko środowisko rolników, ale również całe społeczeństwo. Kosy przygotowane do walki, choć symbolizowały gotowość jej podjęcia w interesie rolnictwa, to w oczach protestujących interes ten był tożsamy z interesem narodowym, stąd, w wymiarze symbolicznym, konieczność sięgnięcia do symboli walki chłopstwa o interesy narodowe.

Innym wymiarem, który zdradzał skłonność protestujących rolników do nadawania swoim działaniom jak największego umocowania w kulturze i tradycji, były głoszone przez nich hasła i napisy umieszczone na transparentach. Nawiązywały one do poczucia wspólnoty klasy chłopskiej oraz poczucia krzywdy, które było i jest głęboko zakorzenione w chłopskiej świadomości. Pomimo tego że w protestach rolniczych, zwłaszcza w okresie drugiej fali protestów, uczestniczyli przede wszystkim właściciele dużych, zorientowanych rynkowo gospodarstw rolnych, to stosowany rodzaj symboliki świadczył, że postrzegali oni samych siebie jako kontynuatorów ruchu chłopskiego oraz że stosowane przez nich zabiegi były w dużej mierze przejawem działania instrumentalnego. Używane przez protestujących w stosunku do samych siebie określenie „chłopi” było działaniem zamierzonym, obliczonym na mobilizację jak największej części rolników, bez względu na to, czy byli właścicielami małych czy dużych gospodarstw rolnych. Ponadto, to samookreślenie w połączeniu z odwoływaniem się do poczucia krzywdy, miało sytuować ich walkę w kontekście wielowiekowych zmagania chłopów o dostrzeżenie ich roli w narodzie i społeczeństwie oraz zwrócić uwagę na dotykające ich od zawsze krzywdy i niesprawiedliwość, które mają miejsce również obecnie. Stąd hasła: „Dość krzywdy chłopskiej”, „Chłopi razem” czy „Żywią i bronią”. Po roku 2004 ten rodzaj logiki nie był stosowany przez protestujących. Wydaje się, że ostatecznie zerwali oni z nawiązywaniem do etosu chłopskiego, i zdecydowanie dążyli do tego, aby postrzegano ich jako rolników, nie zaś chłopów. Ten drugi rodzaj identyfikacji wydawał się im wręcz obraźliwy.

Korzystanie z zasobów symboliki własnej grupy społecznej miało również na celu podkreślenie, na tle całego społeczeństwa, specyfiki tej grupy, jak i jej problemów. Potwierdzeniem tego było nawiązywanie do tradycji chłopskiej i wartości ich etosu, takich jak: praca, poczucie obowiązku wobec narodu czy współdziałanie we wspólnocie. Wzmacniało to istotnie potencjał mobilizacyjny protestujących rolników, ale jednocześnie łatwo można skonstatować, że tego typu działania miały charakter manipulacji. Uwidoczniło się to w trzecim obszarze generującym ramy znaczeniowe, który nie był tak silnie związany z przeszłością, tradycją, etosem chłopskim czy ogólnie rozumianą kulturą, ale wynikał

z bieżącej strategii podyktowanej skutecznością działania. Chodziło tu o stosowane metody protestu, które w pewnych przypadkach demaskowały instrumentalne motywacje protestujących. Mam tu przede wszystkim na myśli niszczenie plodów rolnych, co było jawnym zaprzeczeniem niektórych wartości etosu chłopskiego, zwłaszcza tych związanych ze stosunkiem do ziemi, pracy i ich wytworów. Ten rodzaj działania był z jednej strony wskaźnikiem siły presji, jaką wywierał na rolników nowy wolnorynkowy system ekonomiczny, z drugiej strony stanowił przykład desakralizacji plodów rolnych i uczynienia z nich zwykłego towaru na rynku ekonomicznym.

Oprócz trzech omówionych tu ram podstawowych obecny był również inny rodzaj ram interpretacyjnych, ukształtowany przez protestujących w rezultacie interakcji pomiędzy nimi a państwem. Ramy te charakteryzowały się największą dynamiką spośród wszystkich ram, którymi posługiwali się rolnicy. Można wyznaczyć cztery okresy, w trakcie których modyfikowała się ich treść. Pierwszy, 1989–1992, kiedy protestujący wyraźnie nawiązywali do żywego jeszcze etosu „Solidarności”. Materializowało się to między innymi mało radykalnym charakterem ich działań, unikaniem przemocy, a przede wszystkim stosowaniem metod właściwych klasie robotniczej (strajki, pogotowia strajkowe). Stąd obecne były również symbole religijne i narodowe, które w okresie realnego socjalizmu zawsze towarzyszyły działaniom protestacyjnym robotników. Ten sposób działania rolników odzwierciedlał i wzmacniał ich przekonanie o ciągłości podejmowanych przez nich działań w ramach ruchu protestacyjnego społeczeństwa polskiego jako całości, a w szczególności o ciągłości ruchu chłopskiego. Innym przejawem sięgania do symboliki z przeszłości było wykorzystanie przez protestujących znaczeń związanych z Komitetem Obrony Robotników. W 1991 roku powołano Komitet Obrony Rolników, którego skrócona nazwa celowo miała się kojarzyć z KOR-em robotniczym. W rzeczywistości było to cyniczne wykorzystanie tego symbolu przez „Samoobronę” i Andrzeja Leppera. Okres, o którym mówimy, to również początki rywalizacji pomiędzy rolniczą „Solidarnością” a powstającą właśnie „Samoobroną”. Rywalizacja na tym etapie miała też swój wyraz w symbolice, do której odwoływały się obie organizacje.

Początek drugiego okresu, naznaczonego częściowo nową treścią ram znaczeniowych, można wiązać właśnie z powstaniem w 1992 roku Związku Zawodowego Rolników „Samoobrona”. Trwał on właściwie do początków drugiej fali protestów rolniczych w 1997 roku. Pojawienie się „Samoobrony” odcisnęło dość znaczące piętno na wymiarze symbolicznym rolniczych protestów. Było to spowodowane przede wszystkim skrajnymi formami działania tej organizacji oraz realizowaniem przez nią określonej strategii politycznej. W rezultacie możemy mówić, że doszło w pewnym stopniu do zaprzeczenia wartościom solidarnościowym, takim jak wspólnotowość czy właśnie solidarność. Działacze „Samoobrony” starali się również wytyczyć nową granicę podziałów społecznych,

która jednocześnie odwoływałyby się do procesu transformacji i podziałów politycznych. Według nich społeczeństwo polskie dzieli się na część pokrzywdzoną w procesie transformacji przez nowy system oraz na elity o rodowodzie solidarnościowym i postpeerelowskim, które ten system stworzyły. Dzięki takiej strategii „Samoobrona” włączała do tworzonej przez siebie ramy interpretacyjnej obecny w poprzednim systemie podział na „my”-społeczeństwo oraz „oni”-władza, który jednak zyskiwał nową jakość. Zabieg ten pozwalał szukać poparcia przez protestujących wśród wszystkich tych, którzy u progu transformacji ponieśli jej największe koszty. Ponadto, mobilizacja ta mogła być wykorzystywana nie tylko przez samych protestujących w walce o swoje cele, ale również przez „Samoobronę”, która w ten sposób poszukiwała swojego miejsca na scenie politycznej.

Trzeci okres obejmował lata drugiej fali protestów 1997–2001. W tym czasie możemy mówić z jednej strony o częściowej kontynuacji użycia symboliki obecnej w pierwszych latach transformacji, a z drugiej strony o bezpowrotnym znikaniu w niej etosu solidarnościowego. Niemniej jednak nadal obecnym elementem był podział na „my” i „oni”, którego podstawę w dalszym ciągu stanowił stosunek do efektów, głównie ekonomicznych, transformacji. Podobnie widoczna była symbolika narodowa, która miała za zadanie „przykrycie” narastających sprzeczności interesów poszczególnych grup rolników. Nowym elementem, do którego odwoływały się ramy znaczeniowe konstruowane przez protestujących, był stosunek do Unii Europejskiej. W kontekście możliwego członkostwa Polski w tej strukturze, rolnicy artykułowali swoje niedostosowanie do rolnictwa europejskiego i słabość konkurencyjną, co wyrażało się przedstawianiem ich własnej pozycji jako z góry skazanej na porażkę w rywalizacji z rolnikami krajów europejskich. Najczęściej obecnym sposobem prezentowania tego stanu rzeczy było przedstawianie samych siebie jako „ubogich krewnych” i manifestowanie swojej biedy. Miało to odzwierciedlenie w hasłach: „Tak idą chłopcy do Europy”, „Polski chleb z polskiej mąki”, „Polska władza rolnictwo zdradza”.

Czwarty okres zawiera w sobie lata bezpośredniego przygotowania Polski do wstąpienia do Unii Europejskiej i lata członkostwa, aż do momentu obecnego. Wówczas sprawy rolnictwa należały do grona najistotniejszych problemów, wymagających rozwiązania. Ramy znaczeniowe kształtowane w relacjach pomiędzy rolnikami a państwem nabrały nieco innego charakteru niż w poprzednim okresie, chociaż pewne zapowiedzi tego uwidoczniły się na krótko przed omawianym okresem.

Czas bezpośrednio przed członkostwem Polski w Unii Europejskiej był zeterminowany dyskusją na temat celowości tego członkostwa. Nie inaczej było w rolnictwie, co miało odzwierciedlenie w trakcie protestów rolniczych. Hasło „Nie dla takiej Unii” można było spotkać na wielu akcjach protestacyjnych organizowanych przez tę grupę społeczną. Kontestowanie perspektywy członkostwa

Polski w UE było przez rolników powodowane czynnikami dwójakiego rodzaju. Po pierwsze, sprawa ta była elementem gry politycznej niektórych organizacji rolniczych (zwłaszcza „Samoobrony”) oraz antyeuropejskich partii politycznych. Podnoszenie negatywnych dla rolnictwa stron tego członkostwa miało, z jednej strony, mobilizować rolników, z drugiej, przysparzać poparcia wspomnianym organizacjom politycznym. Po drugie, rolnicy podnosili obawy wobec członkostwa w UE, co wpisywało ich konflikt w ogólnonarodową dyskusję na temat niepewności z nim związanych, co z kolei uczyniło problemy rolnictwa jednymi z głównych obiektów zainteresowania opinii publicznej. Przekładało się to na sferę symboliki stosowanej przez protestujących rolników po 2001 roku, a przed rokiem 2004. Nadal obowiązywały wówczas odwołania do tradycji narodowej i religijnej. Stałym elementem protestów były polskie flagi, hymn oraz pieśni religijno-patriotyczne, a w szczególności „Rota”. Nie obywało się też bez palenia flagi Unii Europejskiej.

Wydaje się, że ramy znaczeniowe w pierwszych latach tego okresu były w największym stopniu zdeterminowane przez relacje z otoczeniem. Chociaż podstawowa rama znaczeniowa odwołująca się do elementów narodowych i religijnych została nadal zachowana, to chęć włączenia problemów rolnictwa w główny nurt debaty publicznej, który dotyczył spodziewanego członkostwa Polski w UE, stawiał wszelkie szczegółowe problemy rolnictwa tamtego okresu w kontekście europejskim. Pozwalało to skutecznie mobilizować może nie całe społeczeństwo, ale na pewno środowisko rolników, które w rezultacie gry politycznej, jak żadne inne było w większości przeciwne polskiemu członkostwu w UE. Stanowiło ono jedyną grupę, w której przeważał sprzeciw wobec uczestnictwa Polski w UE. Na koniec 2001 roku tylko 15% rolników dostrzeżało więcej korzyści dla siebie z racji członkostwa Polski w UE, a 44% więcej strat (CBOS, styczeń 2002, BS2/2002).

Nieco inaczej kształtowały się ramy znaczeniowe po 2004 roku, kiedy to Polska była już członkiem UE. Możliwe jest stwierdzenie, że jedyną ramą znaczeniową, którą posługiwali się protestujący rolnicy, była ta odwołująca się do symboliki narodowej. Przestały mieć znaczenie symbole religijne, a nawet odwołujące się do etosu chłopskiego. Protestujący w relacji z otoczeniem bardziej skupiali się na konkretnych problemach, na temat których toczyli rzeczową dyskusję i zgłaszali racjonalne argumenty, niż korzystali z takiej czy innej symboliki. Nadal podkreślali znaczenie rolnictwa dla gospodarki narodowej, ale sytuowali siebie bardziej obok przedsiębiorców niż tradycyjnych rolników. W tym sensie prawomocne wydaje się twierdzenie, że ich sposobem na mobilizację opinii publicznej była swego rodzaju jakościowa standaryzacja problemów rolnictwa na wzór tych, z którymi borykali się prywatni przedsiębiorcy. Potwierdzeniem tego niech będzie jedno z haseł używanych w trakcie protestów, w okresie problemów, jakie przeżywały polskie stocznie w 2009 roku, „dzisiaj stocznie,

jutro nasze gospodarstwa”. Wyjątkiem są tu ostatnie protesty rolnicze z 2013 i 2014 roku, które oprócz kwestii natury czysto ekonomicznej, koncentrowały się również wokół sprzedaży ziemi cudzoziemcom przez Agencję Nieruchomości Rolnych. Rolnicy występując przeciwko tej praktyce, znów sięgnęli po „tradycyjną” ramę znaczeniową, która wydaje się być najgłębiej zakorzeniona w ich repertuarze. Pozwoliło im to przybrać kolejny raz rolę obrońców ojczyzny (ojczystej ziemi) i tym samym zwrócić uwagę całego społeczeństwa na kwestię wykupu ziemi, a przy okazji na inne czysto ekonomiczne problemy rolnictwa. Tu znów warto posłużyć się hasłami obecnymi w trakcie działań kontestacyjnych „tyle wolności ile własności, tyle ojczyzny ile ziemi” oraz „wierni ojczyźnie rolnicy Polscy”. Dobrze oddają one sposób myślenia współczesnego polskiego producenta rolnego, który z jednej strony rozumie mechanizmy rynkowe i konieczność poszukiwania swoich szans na wolnym rynku ekonomicznym, a z drugiej strony czerpie z tradycyjnej postawy wobec ojczyzny, której znów w dzisiejszych warunkach, on rolnik, musi bronić.

Analiza dynamiki ram znaczeniowych, zarówno tych podstawowych, jak i powstałych w rezultacie interakcji z otoczeniem, a używanych przez rolników, potwierdza użyteczność koncepcji repertuaru interpretacji zaproponowanej przez Patricka Mooneya i Scotta Hunta w analizie działań kontestacyjnych tej grupy (Mooney i Hunt 2008: 138). W całym analizowanym okresie mieliśmy do czynienia z reinterpretacją i rekonstrukcją systemów znaczeniowych, do których odwoływali się protestujący rolnicy. Ramy podstawowe stanowiły w ich przypadku trzon interpretacyjny w całym analizowanym okresie, który charakteryzował się względną ciągłością, ale również ich dobór był podyktowany racjonalną kalkulacją obliczoną na skuteczną mobilizację zwolenników. Prawdliwość ta była wyraźniej widoczna w przypadku ram znaczeniowych budowanych w bezpośrednim zetknięciu z otoczeniem. Zawierały one treści nawiązujące do bieżących problemów, które, nieco upraszczając, można sprowadzić do symbolicznych motywów przewodnich protestów rolniczych w różnych okresach, jak na przykład, „chłopskich ofiar” pierwszego okresu transformacji (1989–1993), „ubogich krewnych” rolników europejskich (1997–2004) czy „oszukiwanych przedsiębiorców” (od 2004 roku do czasów obecnych). W każdym jednak okresie swego rodzaju otoczkę dla bieżących ram znaczeniowych stanowiła rama podstawowa. I tak w pierwszych latach (1989–1993) stosowano wszystkie wymienione wcześniej ramy podstawowe, to jest narodową, religijną i chłopską. W drugim okresie (1997–2001) zrezygnowano z ramy religijnej, co było rezultatem swego rodzaju konfliktu z hierarchiami Kościoła katolickiego spowodowanego wspomnianymi już metodami protestu stosowanymi przez rolników. W ostatnim okresie (od roku 2004) wykorzystywana była jedynie rama narodowa, co świadczyło również o pozbyciu się niejako elementów chłopskości, do których odwoływanie się nie mogło już być wiarygodne.

Choć od samego początku protestów rolników uczestniczyli w nich przede wszystkim, lub tylko, właściciele dużych gospodarstw, to w początkowej fazie, z powodu trudnej sytuacji rolnictwa, spowodowanej nowymi wolnorynkowymi realiami i jego niskim poziomem modernizacji, łatwiej było rolnikom wykorzystywać chłopskość do przedstawienia swojego położenia. Podobnie miała się sprawa z wartościami, którymi kierowali się w swoich motywacjach do protestu. Tę jakościową zmianę dało się też odnotować na podstawie jakości maszyn, z których korzystali rolnicy w trakcie protestów. Zanim Polska została członkiem UE, a rolnicy nie korzystali z dopłat bezpośrednich, ten sprzęt często pamiętał okres „świećności” realnego socjalizmu. Natomiast w trakcie protestów z ostatnich kilku lat, wśród uczestników tych działań widoczna była jakościowa zmiana pod tym względem. Stąd świadoma wydaje się rezygnacja z ramy nawiązującej do chłopskości.

Konkluzje

W ramach podsumowania na szczególne wyartykułowanie zasługują dwa wymiary. Pierwszy, związany jest oczywiście z postawionymi na wstępie problemem oraz tezą. Drugi, odnosi się do warstwy teoretycznej zaproponowanej do analizy zbiorowych działań kontestacyjnych polskich rolników.

Kształtowane przez protestujących ramy interpretacyjne odwoływały się w całym analizowanym okresie do trzech źródeł znaczeń: narodowego, religijnego i chłopskiego. Na tej podstawie ukształtowały się trzy ramy podstawowe. Pierwsza, narodowa, wyrażała się używaniem przez rolników symboliki narodowej (flagi, pieśni patriotyczne, przypomnianie wydarzeń historycznych) i licznymi nawiązaniem do roli chłopstwa w życiu narodu i społeczeństwa. Druga, religijna, wykorzystująca symbole i pieśni religijne w połączeniu z elementami patriotycznymi. Trzecia rama podstawowa, chłopska, nawiązywała do etosu chłopskiego, przede wszystkim, takich jego elementów jak: kult ziemi i pracy oraz solidarność grupowa. Wykorzystanie wymienionych ram podstawowych podlegało w poszczególnych okresach dość istotnym zmianom. Najtrwalsza okazała się rama narodowa, która była i jest obecna od początku transformacji, aż po dzień dzisiejszy. W tym sensie zachowała ona swoją wielowiekową ciągłość historyczną. Stopniowo eliminowane były ramy interpretacyjne nawiązujące do symboli religijnych (jej znaczenie zanikało już po okresie pierwszej fali protestów) oraz chłopskich (rama ta przestała być obecna po drugiej fali protestów).

Im bliżej współczesności, tym większe znaczenie odgrywały ramy budowane przez protestujących w rezultacie ich interakcji z otoczeniem. Możliwe jest stwierdzenie, że ten rodzaj ram stanowił uzupełnienie dla głównej ramy

obowiązującej w danym momencie. Uzupełnienie to stanowiły kolejno: symbolika i wartości podzielane przez ruch „Solidarność”, symboliczny podział społeczeństwa według linii „my” i „oni”, sytuowanie się rolników w pozycji „ubogich krewnych” Europy oraz uciśnionych i niedowartościowanych przedsiębiorców, a w ostatnim czasie obrońców polskiej ziemi. W całym okresie rolnicy sprawnie dokonywali „dostosowania ram”, poprzez ich łączenie (np. łączenie trzech lub dwóch podstawowych ram znaczeniowych) w zależności od potrzeb mobilizacyjnych oraz w drodze ich rozszerzania (np. włączanie problemów rolnictwa do całego zbioru negatywnych skutków transformacji, które odczuwane były przez liczne kategorie społeczno-zawodowe). Prowadziło to najczęściej do uogólnienia spraw rolnictwa i przenoszenia ich na poziom ogólnonarodowy oraz stawiało rolników w jednym szeregu z innymi grupami społecznymi walczącymi w obronie interesów narodowych, a *de facto* interesów własnej grupy. Mając na uwadze to, co rolnikom udało się osiągnąć poprzez protesty, można powiedzieć, że świadomie skonstruowali własny repertuar interpretacyjny i skutecznie się nim posługiwali.

W wymiarze teoretycznym warto ocenić potencjał wyjaśniający zaproponowanych koncepcji. Wydaje się, że zarówno ogólnie rozumiana teoria nowych ruchów społecznych, jak również jej odmiana, czyli teoria ramifikacji znaczeń, są odpowiednie do analizy działań kontestacyjnych, także tych podejmowanych przez rolników. Oczywiście nie mówimy tu o analizie każdego z możliwych wymiarów tych działań (tu przydatne byłyby też inne ujęcia teoretyczne ruchów społecznych i działań protestacyjnych, takie jak między innymi: teoria zachowań zbiorowych, teoria mobilizacji zasobów, teoria deprywacji, teoria struktury możliwości politycznych, koncepcja repertuaru działań kontestacyjnych i inne), ale o jego aspekcie kulturowym. Teoria ramifikacji znaczeń pozwala w sposób możliwie pełny wydobyć i uporządkować elementy składowe kulturowego wymiaru działań zbiorowych, a także ukazać relacje pomiędzy nimi oraz uchwycić wymiar interakcji protestujących z otoczeniem. Wydawać by się mogło, że problematyka zbiorowych działań kontestacyjnych stanowi bardziej domenę przywołanych przed chwilą koncepcji, innych niż teoria nowych ruchów społecznych, zwłaszcza jej wersja bliska symbolicznemu interakcjonizmowi. Tym bardziej ten sposób myślenia powinien być aktualny w odniesieniu do rolników. Ten sposób myślenia jest jednak błędny, nie tylko z uwagi na fakt, że współczesny rolnik jest bardziej przedsiębiorcą niż chłopem, jeśli chłopem jest w ogóle. Przede wszystkim dlatego, że teoria ramifikacji znaczeń pozwala zaprezentować w sposób precyzyjny jakościowe i świadomościowe aspekty tych działań i daje szansę na przyjrzenie się tradycji protestacyjnej danej kategorii społecznej, w tym przypadku rolników. Wydaje się zatem, że trwały powinien być postulat towarzyszący analizom działań zbiorowych, iż najwłaściwsze do wykonania tego zadania jest podejście

eklektyczne, które łączy różne koncepcje i wykorzystuje je precyzyjnie do analizy wybranych aspektów tego działania. W tym artykule zastosowano teorie nowych ruchów społecznych do analizy jakościowego aspektu rolniczych działań kontestacyjnych. Wydaje się, że nie będzie nadużyciem, jeśli powiem, że teoria nowych ruchów społecznych, niezależnie od wersji, do której się odwołujemy, posiada walory deskryptywne i eksplanacyjne, które mają charakter uniwersalny i nie ograniczają jej stosowania tylko do określonego typu ruchów społecznych. Wydają się właściwe także dla charakterystyki działań kontestacyjnych, które wykazują silne związki z tak zwanymi starymi ruchami społecznymi.

Literatura

- Buechler, Steven. 2008. *Teorie nowych ruchów społecznych*. W: K. Górlach i P. Mooney. *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*. Warszawa: Scholar, s. 161–188.
- Beth Schaefer, Caniglia i Johnn, Carmin. 2008. *Badania organizacji ruchów społecznych: klasyczne perspektywy i nowe trendy*. W: K. Górlach i P. Mooney. *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*. Warszawa: Scholar, s. 98–110.
- CBOS. Styczeń 2002, BS2/2002.
- Chrobak, Jarosław. 2008. *Rola chłopów w rewolucjach społecznych*. „Roczniki Socjologii Wsi”, t. 29: 25–41.
- Della Porta, Donatella i Mario Diani. 2009. *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*. Warszawa: Scholar.
- Ekiert, Grzegorz i Jan Kubik. 1999. *Rebellious Civil Society. Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Foryś, Grzegorz. 2008. *Dynamika sporu. Protesty rolników w III Rzeczypospolitej*. Warszawa: Scholar.
- Gliński, Piotr. 1996. *Polscy Zieloni. Ruch społeczny w okresie przemian*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Goffman, Ervin. 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Goffman, Ervin. 2010. *Analiza ramowa*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Górlach, Krzysztof. 1989. *Ruchy chłopskie: próba teorii*. „Studia Socjologiczne” 1: 6–23.
- Górlach, Krzysztof. 2004. *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*. Warszawa: Scholar.
- Halamska, Maria. 1988. *Peasant Movements in Poland, 1980–1981: State Socialist Economy and the Mobilization of Individual Farmers*. W: B. Misztal i L. Kriesberg (red.). *Research in Social Movements, Conflicts and Change*. Tom 10, Greenwich – London: JAI Press Inc.

- Halamska Maria, Hugu Lamarche i Marie C. Maurel. 2003. *Rolnictwo w transformacji postkomunistycznej. Analiza zmiany*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Inglehart, Ronald. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Kolasa-Nowak, Agnieszka. 2001. *Socjolog w badaniu przeszłości. Koncepcja socjologii historycznej Charlesa Tilly'ego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Melucci, Alberto. 1989. *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Migdal, Joel S. 1974. *Peasants, Politics and Revolution. Toward Political and Social Change in the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Mooney, Patrick i Scott A. Hunt. 2008. *Repertuar interpretacji: ramy podstawowe i ciągłość ideologiczna mobilizacji w Stanach Zjednoczonych*. W: K. Gorlach i P. Mooney. *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*. Warszawa: Scholar, s. 136–160.
- Mooney, Patrick. 2000. *Specifying the 'Rural' in Social Movement Theory*. „Polish Sociological Review” 1: 35–56.
- Moore, Barrington. 1966. *The Social Origins of Dictatorships and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Offe, Claus. 2005. *Nowe ruchy społeczne: przekraczanie polityki instytucjonalnej*. W: P. Sztompka i M. Kucia. *Socjologia. Lektury*. Kraków: Wydawnictwo Znak, s. 218–224.
- Paige, Jeffrey M. 1975. *Agrarian Revolution*. New York: Free Press.
- Scott, James C. 1976. *The Moral Economy of Peasant*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. 1990. *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven–London: Yale University Press.
- Snow, David A., E. Burke Rochford Jr., Steven K. Worden i Robert D. Benford. 1986. *Frame alignment process, micromobilization and movement participation*. „American Sociological Review” tom 51, nr 4: 464–481.
- Snow, David A. i Robert D. Benford. 1988. *Ideology, Frame Resonance and Participant Mobilization*. „International Social Movement Research” 1: 197–217.
- Snow, David A. i Robert D. Benford. 1992. *Master Frames and Cycles of Protest*. W: A.D. Morris i C. Mueller Mc Clurg (red.). *Frontiers in Social Movement Theory*. New Heaven CT: Yale University Press, s.133–155.
- Stinchcombe, Arthur L. 1961. *Agricultural Enterprise and Rural Class Relations*. „American Journal of Sociology” tom 67, nr 2: 165–176.
- Swidler, Ann. 1986. *Culture in Action: Symbols and Strategies*. „American Sociological Review” 51: 273–286.
- Tarrow, Sidney. 1998. *Power in Movement. Social Movements and Contentions Politics*. Cambridge University Press, Cambridge/New York.
- Tilly, Charles. 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- Tilly, Charles. 1995. *Popular Contention in Great Britain 1758–1834*. Cambridge:

Harvard University Press.

Touraine, Alain. 1995. *Wprowadzenie do analizy ruchów społecznych*. W: J. Szczuparczyński (red.). *Władza i społeczeństwo*. Warszawa: Scholar, s. 212–225.

Wolf, Eric R. 1973. *Peasant Wars of the Twentieth Century*. New York: Harper and Row.

Woś, Augustyn. 2000. *Rolnictwo polskie 1945–2000. Porównawcza analiza systemowa*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.

Cultural Aspects of Farmers Protests in Poland

Summary

The paper describes a qualitative analysis of farmers' protests in Poland over the last 25 years. The analysis concerns the features of protests that manifest themselves in the cultural sphere. The theoretical perspective, adopted by the author, is primarily oriented towards the theory of new social movements and, in particular, the framing theory proposed, in its basic version, by David A. Snow and Robert D. Benford, as well as by later authors who developed the current theoretical research on farmers' social movements and, more generally, on rural areas. The exploration was conducted on the basis of empirical material gathered in the course of protest events analysis. As a result, the following conclusions have been made: Firstly, the farmers in the course of their contestation refer to three fundamental frameworks: national, religious and peasants'; secondly, a complementary element are the frameworks developed on the basis of relationships between protesters and institutional, social, and economic environment; thirdly, the dynamics of the changes of frames in subsequent periods was focused on the elimination by the contestants of the frames that alluded to the dimension of religious-patriotic and peasants' ethos; fourthly, the master frame, which referred to national symbols, retained historical continuity and the frame referring to the current position of this social category started to play an increasing role; fifthly, on this basis, the dynamics of the frameworks used by the farmers is reflected in the economic and mental changes relevant to this social category.

Key words: social protest; master frame; social movement; farmers.